

Osmanlı çini tarihi ve Bursa'daki sır

Mimar dr. Gertrud Olsson

İsveç İstanbul Enstitüsü Dostları Derneğinin (FSIV) bursu sayesinde Bursa'ya bir araştırma gezisi yaparak erken dönem Osmanlı çinileri üzerine incelemelerde bulunma imkanım oldu. Araştırma projemin konusunu 1400'lü yılların başından itibaren Osmanlı mimarisinde gelişen ve Bursa'yla Edirne'deki erken dönem Osmanlı camileri ile İstanbul'daki saraylarda karşımıza çıkan çini malzemeleri ve yeni teknikler oluşturuyor. Bunlarda, Osmanlı çini geleneğini oluşturan farklı kültürlerin – Bizans, Selçuklu, Timurlu – buluşması görülmektedir. Farklı çini teknikleri Anadolu'da gelişmiş ve el işçileri, sanatçılar ve mimarlar yoluyla yayılmıştır. Bu aracılığın nasıl gerçekleştiği, bilginin ve estetik kuramların el işçileri, sanatçılar ve mimarlar vasıtasıyla nasıl kültürler arasında yayıldığı konusu ilgimizi çekmektedir.

Bir tarihi arka plan bilgisi olarak, önceleri Brusa, Broussa, Prussa şeklinde farklı adlandırmaları da olan Bursa'nın, İstanbul'un 100 km güneyinde yer aldığını ve eskiden Bizans hükümdarları tarafından idare edildiğini söyleyebiliriz. Şehir Uludağ etrafında bir tepe üzerine kurulmuş ve tarih boyunca yeşil bir şehir olarak kabul görmüştür. Bizans döneminde bitkiler ve ağaçlar boy vermiş, şadırvanlar ile su fışkıran kaynakların bulunduğu bahçeler kurulmuştur. 1326'da şehri Osmanlılar fethetmiş ve ilk başkentleri ilan etmişlerdir. Osmanlılara şehrin yeşilliği ve şarıldayan fısıkyeleri yeryüzünde bir cennet gibi gelmiştir. Kuran'da da şarıldayan sular ve yeşil ağaçlardan sürekli bahsedilir ve bunlar cennet ile karşılaştırılır. Osmanlılar Bursa'nın halihazırdaki idari yapısını devralmışlardır. Başlangıçta Bizans yapılarını kendi eklemeleriyle birlikte kullanmaya devam etmişlerdir. Bizanslıların inşaat malzemelerini yeniden kullanma geleneğini (spolia) de sürdürmüşlerdir. Osmanlıların ilk hükümdarı olan Osman Gazi de, oğlu Orhan

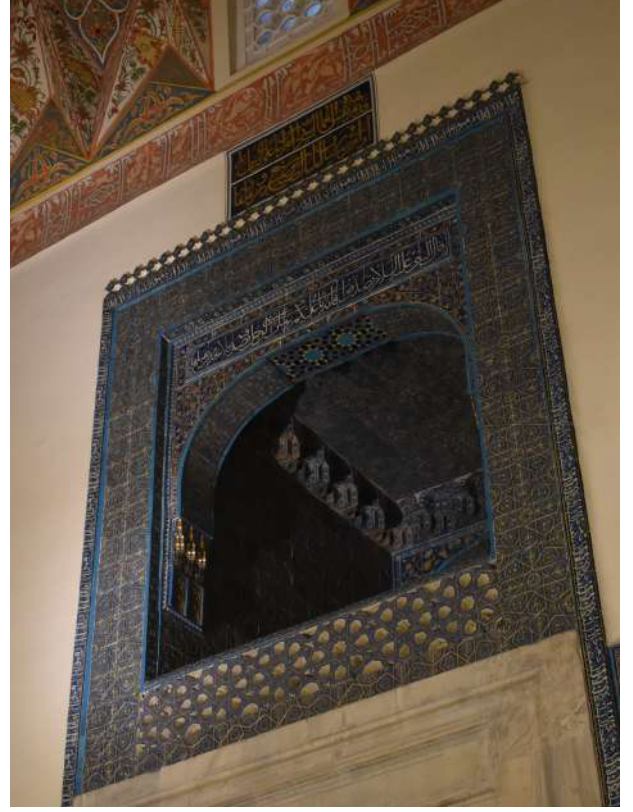

Gazi de Hristiyan Bizans mezarlığına defnedilmiştir. Bir diğer ifadeyle Osmanlılar ile Bizanslılar şehirde bir arada yaşamışlardır.

Bursa'da 1419'da inşa edilen Yeşil Cami, çini süslemeleriyle ve cami, türbe, hamam, medrese, fakir halk için zaviye ve dervişler için imaretten oluşan külliye konseptini geliştirmiş olmasıyla meşhurdur. Bu cami Türkiye'nin çini tarihini yansıtır. Burada farklı kültürlerin gelenek ve el işçiliği becerisinin bir araya geldiğini görürüz. Aynı cami içerisinde, altın işlemeli olan ya da olmayan, *çini mozayığı*, *cuerda seca*, *hexagon formunda* ve *üçgen* çini levhaları ile karşılaşırız. Bu arada Bursa'nın, yakınında bir köy olan Cumalıkızık ile birlikte, 2014 senesinde UNESCO'nun dünya mirası listesine alındığını da belirtelim. Bunun nedeni de Osmanlı zamanından kalan bozulmamış mimari eserlerdir ki köyde aşağı yukarı 200 kadar eşsiz ev bulunmaktadır.

Yeşil Cami gri kum taşı ile inşa edilmiştir. Giriş, mukarnaslar, çiçekler ve spiral şeklinde arabesklerle süslenmiş mermer bir alınlık ile çevrilmiştir. İçeride zemin kat iki büyük kubbeli mekanın çevresinde düzenlenmiştir. Birisinde, kubbenin hemen altında şadırvan yer alır, diğeri ise mihrabı görecektir. 1400'lerde şadırvanlı mekanın zemini halı kullanılmaksızın taşla kaplanmıştı. Tüccarlar, iş insanları şadırvanın etrafında, işleri ve anlaşmaları hakkında, suyun sesi kimsenin kendilerini gizlice dinlemesine izin vermediği için rahatça konuşabilirlerdi.

Bu iki mekanın çevresinde altı adet daha küçük mekan yer alır. Birinci kubbeli odanın sol tarafında erken dönem Osmanlı yapı stiline uygun bir şekilde zeminin üç basamak yükseltildiği küçük bir oda yer alır (ayakkabılar için nişler bulunur). Bu oda muhtemelen şehri ziyarete gelen devlet erkanı ve sancak beyleri için özel olarak yapılmıştır. Odada giriş ile bağlantısı olan bir niş bulunur. Bu küçük oda karanlıktır, niş ya da cumba ise daha karanlıktır. Nişin tavanında çini parçalarından oluşan ama zayıf ışıktan dolayı görülmesi imkansız bir süsleme vardır. Ziyaret edenlerin ancak bu süslemenin varlığından haberdar olması

gerekir. Birbirine yapı harcıyla sıkıca eklenmiş küçük ve güzel şekilli, kabartmalı bu çini parçalarını elle hissetmek de mümkündür. Çini ile kaplı tavana doğru bir el lambasıyla ışık tutulduğunda beyaz, yeşil, sarı, kırmızı ve mavi nüanslarla çiçek ve yaprak şekilleri ortaya çıkar. Bu birbirine geçmiş, bezenmiş çiçek motifleri cennetin bir yorumlanması olmalıdır. Çini mozayığı olarak adlandırılan bu teknikte çini parçaları ustanın karar verdiği şekil ve renklerde kesilir. Daha sonra, parçalar birbirine, bütün bir alana desen oluşturacak şekilde, eklenir. Fars çini geleneğinin bir devamı olan ve 1100’lü yıllarda Selçuklulara kadar izini sürebileceğimiz bu tekniğin bir asır sonra Türk şehri Konya’da geliştiğini görürüz. Bu teknik, kısmen, çininin sütunları ve mihraplardaki istalakitli mukarnasları sarmasıyla yuvarlak alanları süslemek için, kısmen de her çini parçasının uygun ısı ve zamanda pişmesini sağlamak için kullanılmıştır.

Altın parıltılı mihrapta bir başka teknik ile karşılaşırız: *cuerda seca*. Bu çini mozayığının devamı, aynı zamanda basitleştirilmiş bir şeklidir. Bu teknikte desenin kenar (sınır) çizgileri mangan, bakır ve iç yağlı karışımı ile –bir ip gibi– boyanır ve böylece renklerin pişirme esnasında birbirine karışması engellenir. Bu şekilde, fırçalanmış her bir desen parçasının kendi rengini ve formunu taşımasından farklı olarak çini levhaları daha büyük ve daha fazla renk ve desen içerecek şekilde üretilebilir. Sonuç olarak bütün renkler aynı zaman uzunluğunda ve aynı fırın ısısında pişer. Fakat aynı zamanda renkler kendi nihai pişme sürelerine göre pişirilmediği için parlaklığını da kaybeder. Böyle bir işlemle zamandan tasarruf edilirdi. Bu ayrıca aşırı lüks bir süsleme imkanı da veriyordu. Mihrabın orta yerinde çiçeklerle ve birbirine dolanmış gövdelerle dolu bir ‘Hayat ağacı’ süslemesi buluyoruz. İfadedeki bu zenginlik, verimli bir devleti ve cenneti sembolize ediyordu. Yukarı kattaki hünkar mahfilinde yıldız motifleri ve çiçek süslemeleri ile *cuerda-seca* tekniği yine karşımıza çıkıyor. Bu mekan tamamıyla çini levhalarıyla kaplanmıştı. Tavan da yıldız ve istalakitlerle, ayrıca çiçekler ve yuvarlak mükemmel tomurcuklarla doludur. İbadet mekanı (mescid) cennetin bir tasviri gibidir.

Bu iki tekniğin dışında mescidin duvarları zeminden birkaç metre yukarıya kadar *hexagon* formunda ve üçgen şeklinde çini levhalarla döşenmiştir. Bu levhalar kobalt mavisi ya da koyu lacivert renktedir. Fırında pişirme, tek renklilik yerine yüzeyde canlılığa ve tonların değişip birbirine geçmesine imkan sağlamıştır. Levhalar arasındaki ek yerlerinin çok ince olması belli bir mesafeden bakıldığında tamamen bütünlük arz eden bir duvar görüntüsü verir. Işığın geliş yönüne ve bakan kişinin odadaki duruş yerine göre çini deseni *hexagon* ya da üçgen hatta yıldız formunda algılanabilir. Duvarlar ve kapı aralığı levhadan levhaya devam eden desenleri olan çinili pervazlarla çevrilidir. Odalardan birindeki koyu renkli levhalarda serigraf baskılı ya da mumlu kağıt ile çoğaltılmış altın süslemeler vardır. Bu altın kaplama, kökü Kaşan'a giden bir çeşit İran *mine* tekniğidir. Selçuklular tarafından da kullanılan bu teknikte, bazı renkler ile altın, önceden sırlanmış (minelenmiş) ve bezenmiş bir çini parçasının üzerine ikinci bir fırınlamadan önce uygulanır. Yeşil Cami'deki altın küre şeklindeki süslemeler, parlak çini duvarların önünde havada asılı duruyormuş gibi algılanır. Bunların astronomiye olan ilgiden yapıldığını varsaymak mümkündür. Yuvarlak küreler havada asılı gibi algılandığı için duvarlar iki boyuttan üç boyuta geçer. Altın süslemelerin olduğu ve bu eklemelerin olmadığı duvarlar arasındaki fark büyüktür.

Burada şu soru sorulabilir: Bütün bu teknikler nasıl oluyor da aynı zaman diliminde Bursa'da buluşuyor? Hünkar mahfilinde caminin süslemelerinin Nakkaş Ali (nâm-ı diğer Ali ibn İlyas Ali) ve Tebriz ustaları (Üstadan-i Tabrizi) tarafından yapıldığına dair bir yazı bulunuyor. Nakkaş Ali, Bursa'da doğmuş ve Osmanlılar ile Timurlular arasındaki siyasi çekişmelerden dolayı 1402'de yeni çini tekniklerini öğrenmek üzere Semerkant ve Tebriz'e gönderilmiş bir el işleri ustasıydı. Her iki şehirde de el işçiliği konusunda kabul görmüş bir ustalık vardı. Bu da ustalar arasında kültürel ve sanatsal bir etkileşime yol açmıştı. Fars diyarından, Suriye'den ve Anadolu'dan binlerce sanatçı ve usta bir araya gelerek bu iki şehirde birlikte çalışıyordu. Nakkaş Ali Bursa'ya döndükten sonra Yeşil Cami'nin süsleme işlerini yönetme görevini üstlendi. Çini, duvar boyamaları, ağaç işleri ve taş oymaları olmak üzere bütün süsleme programının koordinasyonundan sorumlu oldu.

Türk yazar ve edebiyatçı Ahmet Hamdi Tanpınar (1901–1962) Bursa'da aynı anda mevcudiyetini devam ettiren farklı zaman katmanlarına değinir. Bursa'da Zaman şiirinde Yeşil Cami'yi ziyaret eder ve çinilerden akseden sesi dinler:

"Yeşil Türbe'sini gezdik dün akşam
Duyduk bir musiki gibi zamandan
Çinilere sinmiş Kur'an sesini"

Bu şehri özel kılan bu sonsuzluk ve zamanın dışında olma algısıdır.

İsveç İstanbul Enstitüsü Dostları Derneğine, "Bursa Yeşil Cami ve Yeşil Türbe'de çini ve çini mozayığı" adlı projeme sağladığı seyahat bursundan dolayı çok teşekkür ediyorum.

İsveççeden çeviren: Birsal Karakoç
Fotograflar: Gertrud Olsson